

فصل‌نامه علمی پژوهش‌های تاریخی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و ششم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۵۰ - ۳۵

تاریخ وصول: ۱۳۹۹/۷/۶، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۹/۱۶

Doi: [10.22108/jhr.2020.124988.2072](https://doi.org/10.22108/jhr.2020.124988.2072)

قدمگاه، اثر جای پای طبیعی یا حجاری و جایگاه آن در باورهای مذهبی ایرانی‌ها در پیش و پس از ظهور اسلام

نصراله عباسی* - هادی سلیمانی ابهری**

چکیده

قدمگاه‌ها مکان‌های مقدسی‌اند که در ایران قدمت تاریخی و قدیمی دارند و در حکم میراثی فرهنگی و مذهبی شناخته می‌شوند. در بیشتر مواقع، جای پای مقدسی در قدمگاه‌ها نصب شده است که بیشتر آنها به امام هشتم، علی بن موسی الرضا^(ع) نسبت داده می‌شوند. پراکندگی قدمگاه‌ها در استان‌های جنوبی ایران، بیشتر است. در این مقاله به جای پاهای موجود در برخی از قدمگاه‌ها و ارتباط آنها با جای پاهای طبیعی توجه شده است؛ همچنین موقعیت مکانی قدمگاه‌ها با منابع آبی ارزیابی و تحلیل شده است.

براساس گزارش‌های در دسترس و همچنین مشاهده برخی جای پاها در قدمگاه‌ها، اطلاعات ضروری برای چنین ارزیابی به دست آمد. ردپای طبیعی انسان‌ها از بسیاری نقاط دنیا گزارش شده است؛ ولی نوع سنگ و هندسه جای پاها در قدمگاه‌ها گواهی بر دست‌کند و مصنوعی بودن آنهاست. ردپاهای طبیعی در سنگ‌های رسوبی یا سنگ‌های آذرآواری (خاکسترهای آتشفشانی) یافت می‌شوند. این در حالی است که جای پاهای نصب‌شده در قدمگاه‌ها، روی سنگ‌های آذرین یا دگرگونی نیز حجاری شده‌اند.

با وجود این، نقش جای پا در قدمگاه، به لحاظ تاریخی یادآور روایت حضور امام معصوم^(ع) یا امامزاده‌ها در آن مکان است که به طور معجزه‌آسایی جای پای آنها در سنگ نقش بسته است. از طرف دیگر قدمگاه‌ها در ایران، بیشتر در نزدیکی چشمه‌ها و منابع آبی بنا شده‌اند و به نوعی، تداعی‌کننده تقدس آب در ایران‌اند. در ایران، پاکیزه نگه داشتن آب و همگانی دانستن منابع آبی همراه با رویکردهای آیینی و باورهای تاریخی مذهبی است و ساخت قدمگاه تلاش ایرانی‌ها را در این راستا نشان می‌دهد.

واژه‌های کلیدی: قدمگاه، ردپا، سنگ‌نگاره، اماکن مقدس، باورهای مذهبی.

* دانشیار گروه زمین‌شناسی، دانشکده علوم، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران (نویسنده مسؤل) abbasi@znu.ac.ir

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه زنجان، زنجان، ایران hadi.soleimani@znu.ac.ir

مقدمه

یعقلون» (بلکه این مردم کافر مشرک خدا را وا گذارده و بت‌هایی [بی‌اثر] را شفیعان خود برگرفتند. بگو اگرچه این بتان کمتر چیزی در جهان مالک نباشند و عقل و ادراکی هیچ نداشته باشند [باز شفیع شما توانند شد]). در این آیه تأکید شده است بر پرهیز از هرگونه تقرب به اشیاء و اجسامی که واسطهٔ میان بنده و خداوند باشد. با وجود این نهی کردن‌ها، در گسترهٔ جغرافیایی اسلام، زیارتگاه‌های بسیاری در حکم قدمگاه پدیدار شدند.

در ایران نیز قدمگاه‌های بی‌شماری وجود دارند که تعدادی از آنها در حکم زیارتگاه در کنار پدیده‌های طبیعی و به‌ویژه در کنار چشمه‌ها ساخته شده‌اند. گاه ممکن است نام قدمگاه برای نقطه‌ای مانند یک کوه یا برای منطقه‌ای معین به کار رفته باشد. بسیاری از این قدمگاه‌ها در دورهٔ صفویه بنا شده‌اند؛ چون یکی از توجه‌های ویژهٔ شاهان صفوی علاقهٔ آنها به عمران و آبادی قبور ائمه و امامزاده‌ها بوده است (کرمی‌نیا، ۱۳۹۷؛ سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱).

پیشینه

مقاله‌ها و یادداشت‌هایی دربارهٔ قدمگاه‌های ایران نوشته شده است. برخی از این مقاله‌ها به نمونه‌پژوهی و به موضوع قدمگاهی معین مربوط است (ورجواند، ۱۳۵۱؛ خان‌محمدی، ۱۳۹۴). در تعدادی از آنها نیز به ارزیابی تاریخی و مذهبی قدمگاه‌ها، مانند مجموعه قدمگاه‌های منسوب به امام رضا^(ع) توجه شده است (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱).

از نوشته‌های قدیمی دربارهٔ قدمگاه‌ها باید به نوشته‌ای با نام جای پا اشاره کرد که به طور تخصصی، موضوع ردپای انسان‌ها و تقدس آنها را بررسی کرده است (سیاه‌پوش، ۱۳۵۳). برای گروهی از پژوهشگران، بحث و بررسی دربارهٔ جایگاه

اماکن مقدسی وجود دارند که نزد پیروان ادیان مختلف، محترم و در کانون توجه‌اند. این مکان‌ها به طور معمول همراه نمادها یا نشانه‌هایی‌اند و در بیشتر آنها اعمال مذهبی خاصی انجام می‌شود. قدمگاه‌ها یکی از این نوع جاهاست. قدمگاه به معنای جای نهادن قدم، جای قدم و جایی که پای پیامبری یا امامی یا ولی به آنجا رسیده باشد و جاهایی که اثر پایی در سنگ و جز آن پدیدار است، گمان می‌برند جای پای پیامبری یا امامی است. آمده است (دهخدا، ۱۳۷۷) قدمگاه‌ها و سنگ‌هایی که نقش جای پا روی آنهاست، یکی از فراوان‌ترین زیارتگاه‌ها در سطح دنیاست و به طور تقریبی در بسیاری از ادیان، در حکم یکی از مکان‌های مقدس تلقی می‌شود. سلام‌دادن، تعظیم‌کردن، لمس‌کردن، بوسیدن، دعا و نماز خواندن، سجده‌کردن، روشن‌کردن شمع و برافروختن آتش یا مواد خوش‌بو از آداب زیارت در این قدمگاه‌هاست (نوبان، ۱۳۸۰).

در جهان اسلام نیز قدمگاه‌های بسیاری وجود دارد؛ با این حال براساس آموزه‌های دین مبین اسلام، پرستش اجسام به‌شدت نهی شده است و براساس آیهٔ شریفه ۱۸ سوره مبارکه یونس «ويعبدون من دون الله ما لا يضرهم ولا ينفعهم ويقولون هؤلاء شفعاؤنا عند الله قل أتنبئون الله بما لا يعلم في السماوات ولا في الأرض سبحانه وتعالى عما يشركون» (و به‌جای خدا چیزهایی را می‌پرستند که نه به آنان زیان می‌رساند و نه به آنان سود می‌دهد و می‌گویند اینها نزد خدا شفاعت‌گران ما هستند. بگو آیا خدا را به چیزی که در آسمان‌ها و در زمین نمی‌داند آگاه می‌گردانید او پاک و برتر است از آنچه [با وی] شریک می‌سازند)؛ همچنین آیهٔ شریفه ۴۳ سوره مبارکه زمر «أم اتخذوا من دون الله شفعاء قل أولو كانوا لا يملكون شيئا ولا

معماری یا باستان‌شناسی ساختمان قدمگاه‌ها از موضوعات مهم و در کانون توجه است. حیدری (۱۳۸۳) ویژگی‌های معماری گور نیایشگاهی صخره‌ای از دوره هخامنشیان را در شمال آبادی چاشت‌خور، از توابع ارسنجان فارس، بررسی کرده است. در میان اهالی، این گور در حکم قدمگاه شناخته شده است. اصول و مبانی معماری مقابر امامزادگان، از جمله قدمگاه‌ها، نشان می‌دهد با وجود تفاوت در زمینه‌ها یا دوره‌های مختلف یا حتی تفاوت کارکردی، اصول مشترکی نیز دارند. اصولی همچون طبیعت‌گرایی، نمادگرایی، درون‌گرایی، مصالح مشترک بومی، هندسه چندضلعی‌های منتظم و استفاده از نمادها و عناصر مقدس مذهبی (مسعودی اصل، ۱۳۹۷).

برخی از مقاله‌ها به فرهنگ‌های عامیانه و اسطوره‌شناسی، در حکم نمادی از باورهای دینی مردم، نیز اشاره کرده‌اند. مجیدی خامنه (۱۳۷۹) درباره جایگاه و مقام حضرت علی^(ع) در باورهای عامیانه بحث کرده است. این نویسنده درباره بخشی از نمادهای زیارتگاهی منتسب به این امام معصوم^(ع) به صورت قدمگاه‌هایی توضیح داده است.

روش پژوهش

گام نخست این پژوهش به روش توصیفی و مطالعه کتابخانه‌ای و مراجعه به مقاله‌ها و کتاب‌هایی با موضوع مرتبط با قدمگاه‌ها انجام پذیرفت. در این بخش از مطالعه‌ها به تاریخچه قدمگاه‌ها، معماری آنها و جایگاه دینی و باورهای عامیانه توجه شد و اطلاعات لازم جمع‌آوری شد. بخش دیگری از مطالعه و پژوهش حاضر به صورت تجربی و با مشاهده مستقیم بناهای مذهبی در مناطق مختلف کشور یا کشورهای هم‌جوار و در طول چند دهه گذشته انجام گرفت. برخی از قدمگاه‌هایی که از آنها بازدید شد،

عبارت‌اند از: قدمگاه نیشاپور در استان خراسان رضوی، قدمگاه علی و سلمان در دشت ارژن استان فارس، قدمگاهی در منطقه شمیل در شمال استان هرمزگان، قدمگاه علی بلاغی در جنوب ابهر در استان زنجان، تکیه معاون‌الملک در شهر کرمانشاه، ردپای منتسب به حضرت رسول اکرم^(ص) در موزه توپکاپی استانبول و مقام حضرت ابراهیم^(ع) در مکه مکرمه.

عکس بردای از جای پاها و مطالعه و بررسی سنگی که جای پا در آن نقش بسته است و همچنین مطالعه شکل و ابعاد جای پاها در همان محل قدمگاه، از اقدامات انجام گرفته در این مشاهده‌هاست. برخی از جای پاها، مانند قدمگاه نیشاپور، داخل ضریح یا ویرین موزه بودند و متأسفانه به این علت، بررسی از نزدیک امکان‌پذیر نبود؛ پس به عکس برداری و مطالعه عکس‌ها اکتفا شد. با این حال، در برخی از قدمگاه‌های بازدیدشده، سنگ یا نماد جای پا مشاهده نشد.

از مسائل دیگری که در مطالعه‌های منطقه‌ای به آن توجه شد، بررسی موقعیت جغرافیایی و مکانی بنای قدمگاه به پدیده‌های طبیعی همچون چشمه‌ها یا ارتفاع‌ها و توپوگرافی منطقه بود. در نهایت، با ارزیابی و تحلیل یافته‌های تجربی و تلفیق آنها با داده‌ها و اطلاعات پیشین، مقاله حاضر تدوین شد.

طرح مسئله پژوهش

ماهیت جای پای‌های نصب‌شده در قدمگاه‌ها موضوعی است که بیشتر در کانون توجه عامه مردم است: چگونه یک جای پا روی سنگ نقش بسته است؟ آیا به صورت طبیعی است یا با ماهیت دست‌کنده شده است و مصنوعی است؟ مسئله دیگر موقعیت مکانی قدمگاه‌هاست؛ چون برخی از قدمگاه‌ها، مانند قدمگاه‌های منتسب به امام رضا^(ع) در خارج از مسیر هجرت آن امام از مدینه به سوی مرو

قرار دارد. با عنایت به وجود مساجد و امامزاده‌ها برای انجام مراسم دینی، جایگاه قدمگاه‌ها در باور عامه مردم به چه صورتی است؟ به بیان دیگر، هدف از ارائه این نوشتار، پاسخ به چند پرسش زیر است:

الف. پیدایش و حفظ ردپاهای انسانی به صورت طبیعی، چگونه است؟ آیا قدمگاه‌ها جای پای واقعی انسان‌های مقدس در فرهنگ و باورهای دینی‌اند؟

ب. پراکنش جغرافیایی قدمگاه‌ها در ایران چگونه است؟

پ. آیا وجود قدمگاه منتسب به حضرت رسول اکرم (ص) و امام (ع) و امامزاده یا افراد مقدس، از حضور آنها در آن منطقه حکایت دارد؟ به لحاظ تاریخی چگونه چنین حضوری درخور اثبات است؟

ت. ارتباط قدمگاه‌ها با پدیده‌های طبیعی، به ویژه ارتباط با منابع آب، در ایران چگونه است؟

بحث

شاید به دو علت زیر، مردم به جای پای انسان در دیدگاه‌های اسطوره‌ای و عقاید دینی توجه می‌کنند: علت نخست اینکه جای پا به صورت برج (in situ) روی رسوب نرم مانند گل تشکیل می‌شود و باقی می‌ماند. به بیان دیگر، جابه‌جایی مکانی اثر طبیعی ردپایی که ایجاد شده است، در زمان تشکیل و پیش از سنگ‌شدن ممکن نیست؛ بنابراین، جای پای ایجادشده علتی بر حضور و وجود انسان در همان موقعیت مکانی است. همین امر از دیدگاه مذهبی و اعتقادی، اهمیت یا قداست همان مکان را موجب می‌شود. علت دیگر آنکه از دیدگاه اعتقادی، جای پای نقش‌بسته روی سنگ را شاید بتوان ساده‌ترین و مقبول‌ترین انتساب پدیده به اشخاص معین دانست که هم پایداری و دوام دارد و هم باور آن را آسان‌تر می‌کند؛ چون سایر بقایای طبیعی اشخاص، ممکن

است در طول زمان از میان برود یا از مکانی به مکان دیگر منتقل شود.

برای بیان کامل جایگاه قدمگاه‌ها از دیدگاه‌های علمی و اعتقادی لازم است برای پرسش‌های مطرح شده در بالا پاسخ‌هایی یافت.

ردپاهای انسانی

درباره نحوه پیدایش بیشتر قدمگاه‌ها باید گفت جاهای پای انسانی یا به صورت دست‌کند و حجاری شده در اندازه‌های مختلف ایجاد شده‌اند و از گذشته تاکنون، در حکم نماد قدمگاه زیارت می‌شوند؛ یا ممکن است نقش و نگارهای سنگی و آثار و بقایای فسیلی، در حکم جای پای انسانی یا حیوانات، منتسب به بزرگان تفسیر شده باشند.

باورها و اعتقادهای مردمان ساکن در محل یا حومه قدمگاه در پیدایش شکل نخست جای پای انسانی، جای پای مصنوعی، نقش بنیادین داشته است؛ برای نمونه هجرت تاریخی حضرت امام رضا (ع) (ذی‌قعدة ۲۰۰ تاریخ‌الثانی ۸۱۶/۲۰۱م) (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱) از مدینه تا مرو و همگام با عشق ایرانی‌ها به خاندان اهل بیت عصمت و طهارت (ع) یا مهاجرت سادات به نواحی مختلف ایران در قرون گذشته و حتی احداث بنا بر پایه خواب و رؤیا، از جمله علت‌های ساخت بناهای قدمگاهی در ایران‌اند.

به طور معمول، همراه با احداث و نام‌گذاری مکان یا بنایی با نام قدمگاه، تخته‌سنگی در ابعاد مختلف که روی آن اثر یک یا دو کف پا یا حتی دست نقش بسته بود، روی زمین یا در دیوار قدمگاه نصب می‌شد (شکل ۱). جنس سنگ‌های به‌کاررفته نیز متفاوت بود و ممکن بود سنگ‌هایی از جنس آذرین، رسوبی یا دگرگونی یا حتی از جنس غیر سنگی مانند گچ پخته یا سفال باشد.

حفظ‌شدگی ردپا به جنس رسوب و مراحل سنگ‌شدگی و تأثیر عوامل فرسایشی و هوازدگی، بستگی دارد.

ردپای انسان به قدمت کواترنری است که از مناطق مختلف جهان گزارش شده است (Bennett, 2014). در منطقه جنوب غرب آسیا، تنها از کشور ترکیه ردپاهای طبیعی انسان به قدمت نه‌هزار سال و از نهشته‌های آذرآواری گزارش شده است (Ozansoy, 1969)؛ ولی اثر چنین فسیل‌هایی تاکنون در ایران یافت نشده است.

به‌لحاظ فیزیولوژی، اثر ردپای طبیعی انسان اندازه و شکل معینی دارد و اندیس‌های هندسی (Topologic indexes) آن، مانند نسبت درازا به پهنا، محاسبه‌شدنی است؛ بنابراین باتوجه به معیارهای زیر، ردپاهای طبیعی انسان از ردپاهای حجاری‌شده و مصنوعی تمایزپذیر است:

الف. ردپاهای طبیعی فقط در سنگ‌های رسوبی و گاه در سنگ‌های آذرآواری یافت می‌شوند؛ ولی جایگاه‌های غیرطبیعی در هر نوع سنگی، آذرین یا دگرگونی یا رسوبی و همچنین روی سفال یا خشت یا گچ پخته‌شده یافت می‌شوند که این امر علتی بر مصنوعی بودن آنهاست.

ب. ردپاهای طبیعی هندسه معین و حفظ‌شدگی‌های مختلف دارند؛ ولی ردپاهای حجاری‌شده، ممکن است در اندازه‌های غیر طبیعی یا همراه با نقش و نگاری دست‌کند، باشند.

ج. به‌طور معمول، ردپاهای طبیعی در یک مسیر حرکتی آرایش دارند و محور میانی اثر ردپای انسان‌ها، انحراف به بیرون از محور اصلی مسیر حرکت را نشان می‌دهد؛ در حالی که بیشتر ردپاهای مصنوعی به‌صورت منفرد یا به‌صورت اثر جفت‌پا در کنار هم هستند.

اما برای بررسی علمی چگونگی ایجاد و حفظ‌شدگی طبیعی ردپاهای انسان که بیشتر به شکل فسیل در رسوباتی به دیرینگی دوره چهارم زمین‌شناسی، یعنی کواترنری،^۱ مشاهده می‌شوند، ورود به مبحث ایکنولوژی (Ichnology) اجتناب‌ناپذیر است (عباسی، ۱۳۹۹).

ایکنولوژی (اثرشناسی) دانشی است که اثر فعالیت‌های زیستی فسیل‌شده را در سنگ‌های رسوبی مطالعه می‌کند (عباسی، ۱۳۹۹). ردپاها یکی از اثرهای این فعالیت‌های زیستی است. ردپاهای طبیعی نشان‌دهنده حرکت هستند و تنها در سنگ‌های رسوبی یا در نمونه‌هایی اندک، در سنگ‌های آذرآواری (خاکسترهای آتشفشانی) این نوع اثرها یافت می‌شوند؛ بنابراین، در سنگ‌های دگرگونی یا آذرین، چنین آثار طبیعی ایجاد نشده و حفظ نمی‌شوند.

با فشار پا روی رسوب نرم، مانند گل‌های حاشیه رودخانه‌ها، اثر آن روی سطح بالایی رسوب ایجاد می‌شود و در مراحل بعدی و طی فرآیند سنگ‌شدگی یا دیاژنز (Diagenesis)، اثر ردپا به‌همراه رسوب سخت می‌شود. فشار پا ممکن است روی لایه‌های رسوبی در افق‌های چند سانتی‌متری زیرین نیز وارد شود و تغییر شکل آنها را نیز باعث شود. با وجود این، شکل رد باقی‌مانده در افق‌های پایین‌تر، به وضوح و اندازه رد موجود در بالاترین سطح رسوب نخواهد بود (شکل ۲. الف).

نوع و ضخامت رسوب و میزان آبداربودن آن و نوع حرکت و وزن انسان، به‌صورت طبیعی از عوامل چگونگی ایجاد و حفظ ردپاها هستند (شکل ۲. ب). پس از ایجاد طبیعی ردپا، به تدریج با پوشیده‌شدن آن توسط رسوب‌های بعدی و طی مراحل سنگی‌شدن، رسوب مد نظر به سنگی رسوبی تبدیل می‌شود. کیفیت

پراکنش جغرافیایی قدمگاه‌ها

شاید در زندگی انسان‌های نخستین، ردپاهای انسان یا حیوان از پدیده‌های مهم و تأثیرگذار بوده‌اند؛ زیرا از روی این آثار قادر بودند به وجود شکار یا خطر یا حتی انسانی دیگر در پیرامون خود پی ببرند. در مراحل نخستین مدنیت، انسان‌ها در مواجهه با برخی از نقش و نگارهای موجود روی سنگ‌ها و ناتوانی در درک و تفسیر آنها، این آثار را از دیدگاه‌های مذهبی و اعتقادی تعبیر و تفسیر می‌کردند یا حتی مشابه آنها را روی تخته‌سنگ‌ها حجاری می‌کردند (Ellenberger et al; 0, Baucon et al: 2012)

نزد پیروان بسیاری از ادیان، مکان‌های مقدسی به نام قدمگاه‌ها در کانون توجه‌اند. در آیین بودایی، بسیاری از نقش‌های سنگی به ردپای بودا یا اشخاص اساطیری نسبت داده شده و مقدس‌اند یا پرستش می‌شوند؛ برای نمونه، در منطقه راتناپورا (Ratnapura) در سریلانکا و در نوک کوه آدم، ردپای مقدس بودا قرار دارد (Pfaffenberger, 1983).

در منطقه چانگدو (Changdu) واقع در تبت، رد دست و پای دایناسور سوروپد وجود دارد که به علت فرسایش، شبیه ردپای انسان شده است. بوداییان منطقه آن را ردپای سان‌شین (Sanshin) یا خدای کوهستان یا ردپای پادشاه اسطوره‌ای تبت، یعنی گسار (King Gesar)، می‌دانند و آن را مقدس می‌پندارند (Xing et al., 2011) (شکل ۳. الف).

مسیحیان قدمگاه حضرت مریم^(ع) را در دهکده‌ای در کشور پرتغال زیارت می‌کنند. در همین کشور در قرن سیزدهم میلادی، ماهی‌گیران منطقه سسیمبرا (Sesimbra)، در دامنه ساحلی دماغه اسپیشل (Cape Espichel) به ردپاهایی برخورد کردند. آنها این ردپاها را به ردپای قاطر حضرت مریم^(ع) نسبت دادند تا جایی که در قرن هجدهم میلادی، در کاشی‌کاری

به‌کاررفته در محراب کلیسایی در همان منطقه، به‌خوبی اثر این ردپاها در حکم اثر ردپای قاطر حضرت مریم^(ع) نشان داده شده است (شکل ۳. ب). گفتنی است رخنمون‌های سنگی این دماغه به سن زمین‌شناسی ژوراسیک پسین مربوط است و این ردپاها اثر ردپای چندین دایناسور سوروپدند (Lockley et al., 1994).

در کشورهای اسلامی نیز قدمگاه‌ها وجود دارند؛ مانند مقام حضرت ابراهیم^(ع) در مسجدالحرام، مقام حضرت رسول اکرم^(ص) در قبه‌الصخره در بیت‌المقدس، قدمگاه مسجدالکریمیه در شهر حلب سوریه، قدمگاه مسجد شاه‌عالم در احمدآباد هند، جای پای منتسب به حضرت رسول اکرم^(ص) در موزه توپکاپی استانبول، مقام حضرت ابویوب‌الانصاری در استانبول، قدمگاه‌های مسجد سیدالاحمدالدوی در شهر طنطا، مقام مسجد امام شافعی و مقام سلطان ابن‌النصر محمودی در شهر قاهره در مصر و به همین ترتیب مقام مولانا شیخ‌ناظم در مسجد دوگانچی در لفکه در قبرس از جمله این مکان‌هاست (Naqshbandi, 2014). در ادامه، تعدادی از جا پاهای مقدس مشهور را در جهان اسلام بررسی می‌کنیم:

الف. مقام حضرت ابراهیم^(ع) که برپایه روایت‌های اسلامی، مکان و سکویی بوده است که آن حضرت هنگام ساخت و تعمیر بنای کعبه روی آن ایستاده و سنگ‌های کعبه را روی هم گذاشته است (ازرقی، ۱۴۰۳ق: ۵۹/۱؛ محمدخانی، ۱۳۹۳). همان‌گونه که خداوند درباره مقام ابراهیم^(ع) می‌فرماید: «فیه آیات بینات مقام إِبْرَاهِيمَ وَ...» (آل‌عمران، ۹۷): از جمله آیه‌ها و نشانه‌های خداوند در روی زمین، مقام ابراهیم است و ... در طول تاریخ، مکان این سکو جابه‌جا شده است (پیشوایی، ۱۳۷۳)؛ به گونه‌ای که محل اصلی آن درون کعبه یا نزدیک به دیوار کعبه بوده است و با نزول آیه

مسلمانان است. بنابراین فرورفتگی‌های کوچک و بزرگی که در سطح صخره دیده می‌شوند، ممکن است محل انحلال و هوازگی سطح صخره باشند که در حکم جای پاهای مقدس تلقی شده‌اند.

ج. خامه‌پار در کتاب *آثار پیامبر (ص)* و *زیارتگاه‌های اهل بیت (ع)* در سوریه، برخی از قدمگاه‌های منتسب به حضرت رسول اکرم (ص) را بررسی کرده است؛ برای نمونه در منطقه غوطه جنوبی دمشق، مسجدی وجود دارد که به علت داشتن چند جای پای سنگی، به مسجد قدم مشهور شده است (خامه‌پار، ۱۳۹۳: ۲۷).

د. قدمگاه نیشاپور که در بقعه قدمگاه قطعه سنگ سیاه‌رنگی به طول حدود ۵۳ سانتی‌متر در ارتفاع یک و نیم متری از کف بقعه نصب شده است. جای پاهای حجاری‌شده، هر دو پای راست و چپ را و به صورت متقارن شامل می‌شوند. طول ردپاها حدود ۳۲ سانتی‌متر و پهنای کف پا در محل پنجه حدود ۱۳ سانتی‌متر است. انگشتان و انحنای کف پا و برجستگی پاشنه و پنجه، به خوبی حجاری شده‌اند. سطح کف پاها صاف و بدون حجاری یا نوشتار یا علائمی‌اند. در مقاله‌های در دسترس برای مؤلفان، به جنس سنگ قدمگاه نیشاپور اشاره‌ای نشده است؛ ولی براساس مشاهدات‌های نگارنده (ن.ع)، سنگ قدمگاه به رنگ سیاه است و به نظر می‌رسد جنس آن از نوع بازالت (سنگ آذرین بیرونی) باشد. براساس نقشه زمین‌شناسی منطقه، این نوع سنگ در ارتفاعات شمال قدمگاه، یعنی شمال روستاهای درود و خرو بالا، در واحدهای سنگی سیلورین تا دونین، برونزد درخور توجهی دارد (پورلطیفی، ۱۳۷۸).

گذشته از این قدمگاه‌های مشهور و شناخته‌شده، انتظار می‌رود در ایران به علت شکل‌گیری تمدن‌های نخستین و تاریخ چندهزارساله، قدمگاه‌ها و آثار مرتبط با آن نیز بسیار فراوان بوده و پیش و پس از ورود

۱۲۵ سوره بقره، پیامبر دستور داد سنگ را به مکان فعلی منتقل کنند (کردی مکی، ۳/۴۹؛ ابن بطوطه، ۱/۳۷۴؛ ابن جبیر، ۵۵). هم‌اکنون در فاصله ۲۶/۵ ذراع (۱۲/۲۷ متر) از کعبه، مقابل ضلع ملتزم قرار دارد (عندلیبی، ۱۳۹۵)؛ با وجود این، روایت‌هایی وجود دارد که سنگ اصلی مقام حضرت ابراهیم (ع) در همین مکان فعلی و در زیر زمین دفن است (طباطبایی، ۱۳۷۴).

مقام حضرت ابراهیم (ع) روی سکویی به ارتفاع ۸۰ سانتی‌متر قرار دارد و به صورت گودی بیضوی شکل ساده روی سنگ مرمر، همراه با تزیینات حجاری‌شده در حاشیه‌ها و کناره‌هاست. طول جای پا ۲۲ سانتی‌متر و عرض آن ۱۱ سانتی‌متر است و جزییاتی مانند کنده‌کاری انگشتان را ندارد.

ب. قبه‌الصخره که از مکان‌های مهم و مقدس در میان ادیان الهی است و در قرن نخست قمری، روی صخره‌ای آهکی به نام موری (Moriah) بنا شده است و به باور مسلمانان، معراج حضرت رسول اکرم (ص) از روی همین صخره بوده است (Schum, 2004). روی قطعه‌ای از ستون مرمری در جنوب غربی صخره، مقام حضرت رسول اکرم (ص) قرار دارد و گفته می‌شود جای پای حضرت رسول اکرم در شب معراج روی آن نقش بسته است (حمیدی، ۱۳۸۱: ۱۷ و ۱۸).

قبه‌الصخره از جنس آهک‌های مارنی فسیل‌دار تا آهک‌های ماسه‌ای و آهک‌هایی به رنگ کرمی، به زمان زمین‌شناسی کرتاسه پسین^۳ مربوط است. این سنگ‌ها سازند نزر (Nezer Formation) نامیده می‌شوند و به سن زمین‌شناسی تورونین (Turonian)^۴ مربوط‌اند (Issar, 1998; GSI, 2013). از ویژگی سنگ‌های آهکی، انحلال و فرسایش‌پذیری فراوان آنهاست (Frumkin, 2013; Veress, 2016)؛ به طوری که در زیر صخره قبه‌الصخره نیز غاری کوچک ایجاد شده است و محل عبادت و نمازگزاری

اسلام به ایران، قدمگاه‌های بی‌شماری ایجاد شده باشد؛ برای نمونه، در سنگ نگاره‌های (petroglyph) در منطقه مرزبانیک در سراوان سیستان و بلوچستان، مجموعه‌ای از سنگ نگاره‌ها وجود دارد که علاوه بر نقش حیوانات، نقوش اثر دست و پا نیز روی آنها حجاری شده است (Moradi, 2013: et al, 2013).

همچنین در نزدیکی اردکان، در استان یزد، قدمگاه پیر هریشت از زیارتگاه‌های زرتشتیان است. این قدمگاه به یکی از کنیزان یزدگرد منتسب است و همواره در آن آتشی روشن است (افشار، ۱۳۴۷). در آیین یهودیت، قدمگاه سارا (Serah) بت آشور در نزدیکی اصفهان وجود دارد و به نوۀ حضرت یعقوب^(ع) (هرتسفلد، ۱۳۵۴: ۱۷۸) منسوب است و کلیمیان ایران به آن توجه ویژه‌ای دارند (خان‌محمدی، ۱۳۹۴).

شروع احداث قدمگاه‌های اسلامی به اواخر دوران عباسی (۱۳۲ تا ۶۵۶ ق/ ۷۴۹ تا ۱۲۵۸ م)، یعنی قرن هفتم قمری/ سیزدهم میلادی مربوط است (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱). البته در ایران، بیشتر آنها در دوره صفوی به وجود آمده (کریمی‌نیا، ۱۳۹۷؛ سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱) و در راستای ترویج مذهب شیعه بوده‌اند. به طور کلی این امکان وجود دارد که قدمگاه‌های دوره اسلامی ایران را به دو دسته تقسیم کرد:

الف. قدمگاه‌هایی که در مسیر حرکت تاریخی امام‌رضا^(ع) از مدینه منوره به سوی مرو قرار دارند و در واقع، این مسیر اصلی کاروان‌ها در قرن سوم قمری بود؛ البته بخشی از این نوع قدمگاه‌ها در مسیرهای روایی، واقع‌اند.

ب. قدمگاه‌هایی که به مناسبت‌هایی به سایر پیشوایان دینی یا سادات نسبت داده شده‌اند.

در این قدمگاه‌ها، ممکن است سنگ حجاری شده از جای پا نیز تعبیه شده باشد و زیارت شود. در ایران تعداد قدمگاه‌ها بی‌شمار است و به بیش از صدها

مکان می‌رسد و فراوانی آنها در استان‌های جنوبی به مراتب بیشتر است. براساس آخرین پژوهش میدانی، بیشترین تعداد قدمگاه‌ها به ترتیب در استان‌های هرمزگان، کرمان، خوزستان و خراسان قرار دارند (سیاه‌پوش، ۱۳۵۳؛ نوبان، ۱۳۸۰؛ سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱).

سندیت حضور پیشوایان دینی

آیا وجود قدمگاه منتسب به رسول اکرم،^(ص) امام، امامزاده یا اولیای الهی و افراد مقدس، از حضور آنها در آن منطقه نشان دارد؟ به لحاظ تاریخی چنین حضوری چگونه اثبات شدنی است؟

پاسخ همه‌جانبه به این پرسش و بررسی تاریخی و اعتبار قدمگاه حضرات معصومان^(ع) یا فرزندان آنها و البته اصل وجود بقاع متبرکه و سندیت علمی و تاریخی آنها، مجال و مقال گسترده‌ای می‌طلبد؛ بنابراین ناگزیریم در پاسخ به پرسش‌های ذکر شده، بررسی خود را به ارجاع به برخی نوشته‌ها و مقاله‌های مربوط به قدمگاه‌های منسوب به امام‌رضا^(ع) در ایران معطوف و محدود کنیم؛ چون به طور عام و کلی، به اثبات تاریخی حضور آن بزرگوار در ایران نیازی نیست و البته به علت کثرت قدمگاه‌های منسوب به ایشان در ایران، بررسی تاریخی آن خارج از بحث اصلی این نوشتار است.

در موضوع اعتبار قدمگاه‌های منسوب به امام‌رضا^(ع) در کشور ایران، باید چند جنبه را در نظر گرفت (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱): الف. تصریح روایی به اسامی شهرها و مکان‌های قدمگاهی؛ ب. قرارگرفتن مکان‌های قدمگاهی در جغرافیای راه‌های قرن سوم قمری یا مسیرهایی که در آن عصر، مردم از آنها تردد می‌کردند؛ ج. استفاده از شواهد محکم، از جمله آثار باستانی که از قرون گذشته برجای مانده است.

دونالدسون (Donaldson) در بررسی پاره‌ای از

مدینه تا مرو، بناهای یادبودی وجود دارد. این بناها در دوره‌های مختلف تاریخ بنا شده‌اند؛ برای نمونه بقعه قدمگاه امام رضا^(ع) در شهر شوشتر، معروف به دیمی، به دوره صفوی مربوط است (اقتداری، ۱۳۵۳: ۵۵۴ و ۵۵۵)؛ یا مسجد بیرون در ابرکوه که به قدمگاه امام رضا^(ع) مشهور است و از دوره تیموری برجای مانده است (کریمی، ۱۳۹۱: ۵۰ و ۵۱).

با این حال از میان قدمگاه‌های موجود، تعداد معدودی قدیمی‌اند و بقیه از دوره صفویه (۹۰۷ تا ۱۳۵۱ ق/ ۱۵۰۱ تا ۱۷۲۲ م) برجای مانده است. نگرش صفویان به قدمگاه‌ها، همانند سایر مکان‌های زیارتی، مقدس بوده است. آنها از گسترش قدمگاه برای ترویج مذهب شیعه استفاده می‌کردند (علیپور، ۱۳۹۳؛ ایزدی، ۱۳۹۱). بیشتر قدمگاه‌های فعلی ایران که به امام رضا^(ع) منسوب است، مربوط به همین دوران است.

تنظیم فهرست بلندبالایی از قدمگاه‌های منتسب به امام رضا^(ع) در مسیرهای سه‌گانه یا حتی خارج از مسیرهای یادشده، امکان‌پذیر است (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱)؛ ولی آنچه مسلم است، شیعیان و دوستانداران اهل بیت^(ع) در ایران، برای بزرگداشت حضور امام معصوم^(ع) در منطقه خود، با ایجاد بنایی به نام قدمگاه این حضور را گرامی داشته و ثبت کرده‌اند. به تدریج چنین موضوعی در سایر مکان‌ها نیز رایج شده است و قدمگاه‌ها در ایران گسترش یافته‌اند.

پدیده‌های طبیعی و قدمگاه‌ها

اقوام آریایی که در فلات ایران ساکن شدند، طبیعت‌پرستی و وجود دو نیروی اهورایی و اهریمنی و همچنین معاد، هسته مرکزی اعتقادی آنها را تشکیل می‌داد (Smith: 1904; Jackson, 1899: 176)؛ زمانی محجوب، ۱۳۸۷). در آیین‌های آریایی، موجوداتی

عقاید و مراسم آیینی شیعیان ایران و عراق در تکریم و تقدیس امامان، پیش از ورود به بحث قدمگاه‌هایی مانند قدمگاه امام رضا^(ع) در نیشاپور، به جای پای‌های منسوب به حضرت رسول اکرم^(ص) در مکان‌های ذکرشده اشاره می‌کند. او عقیده وجود جای پای حضرت رسول اکرم^(ص) در مسجدالاقصی در جریان معراج آن حضرت و نیز قدمگاه‌های منتسب به ایشان در دمشق، استانبول، قاهره و حتی هند را مطرح می‌کند (Donaldson, 1933: 265).

درباره قدمگاه‌های منسوب به امام رضا^(ع) در مسیر هجرت از مدینه منوره تا مرو (۲۰۱ ق/ ۸۱۶ م) در ایران، توجه به این نکته ضروری است که کاروان امام رضا^(ع) از همان راهی عبور کرد که دیگران از آن رفت‌وآمد می‌کردند؛ بنابراین قول به اینکه کاروان ایشان از مسیر عادی انحراف داشته است، مثل حرکت امام به سمت قوچان و باجگیران و سپس رفتن به سرخس و مرو، به دلیل قوی مانند تصریح روایی نیاز دارد (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱).

با جمع‌بندی روایت‌های حرکت امام رضا^(ع) در ایران، به سه خط سیر اشاره شده است (عرفان‌منش، ۱۳۸۳) (شکل ۴): ۱. از خوزستان به سمت فارس و یزد و خراسان (سعدبن عبدالله اشعری، ۱۳۶۱: ۹۵)؛ ۲. از خوزستان به سمت فارس و اصفهان و یزد و خراسان (بلاغی، ۱۳۶۹: ۲/۲۳۵ و ۲۳۶)؛ ۳. از خوزستان به سمت فارس و قم و ری و سمنان و خراسان (ابن طاووس، ۱۴۱۹/۱۹۹۸).

درباره ورود آن حضرت به استان خوزستان و سپس استان فارس و خروج ایشان از مرزهای کنونی ایران در خراسان بحثی نیست. تنها درباره مسیر حرکت ایشان در نقاط مرکزی کشور ایران اختلاف وجود دارد (سعیدی‌زاده، ۱۳۹۱). در برخی از نقاط ایران، به مناسبت سفر تاریخی حضرت رضا^(ع) از

خیررسان موجب آبادانی، بارش، شادمانی و خوبی‌ها می‌شدند و در مقابل، موجوداتی موجب بدی‌هایی همچون بیماری‌ها و خشکسالی‌ها می‌شدند. مهرپرستی پایه و اساس اعتقادات اهورایی بود و در پی تکامل دینی آریایی‌های مستقر در ایران و با ظهور زرتشت، به صورت یکتاپرستی گسترش یافت. در آیین مهرپرستی، آب نقش بسیار مهمی داشت و عنصر اصلی به حساب می‌آمد (Malandra, 1983: 7,57؛ جوادی، ۱۳۸۶).

مراسم آیینی مهرپرستی در کنار آب انجام می‌گرفت و آب را محترم می‌شمردند. نزدیکی این مکان‌ها به چشمه‌ها و رودها و دریاها ممکن است آشکارکننده ارتباط مکان‌های یادشده با آنها باشد که در باور ایرانیان باستان، ایزدبانوی آب‌های روان انگاشته می‌شد (جوادی، ۱۳۸۶؛ جعفری دهکردی، ۱۳۹۸).

از زمان هخامنشیان تا ساسانیان، در معابد آنها واقع در همدان و کنگاور و تخت‌سلیمان، آیین‌های نیایشی در کنار نهر آب‌های روان و چشمه‌ها هرچه باشکوه‌تر برگزار می‌شده است (علم‌الهدی، ۱۳۸۲). با وجود این، با تغییرات اقلیمی و با از میان رفتن منابع آبی، تمدن‌ها و جوامع زیستی دچار چالش شد و حتی این امر نابودی یا جابه‌جایی مکان‌های مقدس را نیز موجب شد.

پس از ورود اسلام به سرزمین ایران، برخی از آتشکده‌ها با تغییراتی به مسجد تبدیل شدند؛ مانند مسجد جمعه اصفهان یا اردستان (مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱/مقاله ۵۵). به نظر می‌رسد در راستای حفظ منافع عامه از منابع آبی، استقرار مکان‌های مذهبی در کنار این منابع طبیعی، همراه با دیدگاه‌های عقیدتی اسلامی، ضروری بوده است. آب مایه‌تطهیر و پاکی برای انجام فرایض دینی در مساجد است و به علت وجود چنین مکان مقدسی، امر تقسیم آب با کمال احترام و بدون نزاع یا

مشاجره‌ای انجام می‌پذیرفت (علم‌الهدی، ۱۳۸۲). با وجود این، به غیر از مساجد، قدمگاه‌ها یکی از مکان‌های مذهبی بود که در آنجا تطهیر و پاک‌شمردن و تقسیم آب‌ها انجام می‌پذیرفت. به بیان دیگر، در جاهایی که به‌جای آتشکده‌ها و مهرابه‌های موجود در کنار منابع آب، مسجدی ایجاد نشد، آنجاها به عبادتگاه‌های قدمگاه تبدیل شدند. با این رویکرد، این احتمال قوت می‌گیرد که برخی دیگر از قدمگاه‌ها، از روزگار پیش از اسلام باقی مانده باشند (حیدری، ۱۳۸۳).

آمار دقیقی از قدمگاه‌های ایران در دسترس نیست؛ ولی بسیاری از قدمگاه‌ها در کنار چشمه‌ها و مظهر قنات‌ها بنا شده‌اند. در قدمگاه نیشاپور، اعتقاد بر این است که اثر پای موجود در آن، هنگام وضوگرفتن امام‌رضا^(ع) بر کنار حوض آبی ایجاد شده (شیخ صدوق، ج ۱۳۶۷) و جاری‌شدن آب نیز در نتیجه معجزه حضرت بوده است. شاید نشود در قدمگاه‌ها مانند مساجد تمام آیین‌های مذهبی را انجام داد؛ ولی برای تأکید بر قداست و اهمیت قدمگاه‌ها، نصب نماد مذهبی باورپذیر برای عامه مردم، مقدر بوده است؛ بنابراین به‌احتمال، حجاری و نصب جای پای امام^(ع) یا امامزاده‌ها می‌توانست بهترین گزینه باشد.

در نمونه‌ای دیگر، جای پای حجاری‌شده‌ای در تکیه معاون‌الملک کرمانشاه نصب است. در این مکان، تک جای پای ساده‌ای موجود است که فرورفتگی آن یکنواخت و با سطح صاف دیده می‌شود (مشاهده نگارنده، ن.ع). در قدیم به علت حرمت تکیه و جای پای منتسب به امام‌رضا^(ع) مردمی که با یکدیگر نزاع و اختلاف داشتند، در کنار این سنگ با هم صلح و آشتی می‌کردند. این تکیه در دامنه تپه برزه‌دماغ و در مسیر قنات و آبشوران و آب‌های قدیمی کرمانشاه بنا شده است. در نمونه‌ای دیگر، قدمگاه سلمان و علی در سر راه شیراز به کازرون در کنار آبشار زیبای

پاهای طبیعی را فقط باید در سنگ‌های رسوبی یا در مواقعی در سنگ‌های آذرآواری جست‌وجو کرد.

ب. ردپاهای طبیعی، ژئومتری معین و آرایش مشخصی دارند؛ در حالی که ردپاهای دست‌کند و حجاری‌شده ممکن است در انواع سنگ‌ها یا با ابعاد و هندسه متفاوت باشند.

ج. ردپاها ساده‌ترین اثر و بقایای انسانی است و برای عوام، انتساب آنها به اشخاص مهم یا مقدس باورپذیر است. نصب ردپای دست‌کند در قدمگاه‌ها ابزاری است برای توجیه و تضمین قداست آن مکان.

د. اعتبار قدمگاه‌های منسوب به معصومان^(ع) و به‌ویژه امام‌رضا^(ع) و بررسی حضور تاریخی ایشان در محل قدمگاه در ایران، بر پایه تصریح روایی اسامی شهرها و مکان‌های قدمگاهی ایشان اعتبار می‌یابد. شاید قدمگاه‌ها در بازسازی جغرافیای تاریخی ایران و موقعیت راه‌های گذشته، مانند راه‌های قرن سوم قمری، در کانون توجه مورخان و باستان‌شناسان باشند.

و. هم‌جواری بسیاری از پرستشگاه‌ها و قدمگاه‌ها در کنار سرچشمه منابع آبی در ایران، علتی است بر اهمیت آب و تلاش برای همگانی‌کردن منابع آبی از راه اعتقادها و باورهای مذهبی.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران علمی برای تذکر و رهنمودهای علمی در راستای بهبود محتوای مقاله تشکر و قدردانی می‌کنند. از آقای دکتر جورج موستو (G. E. Mustoe) از دانشگاه واشینگتن غربی برای ویراستاری چکیده مبسوط انگلیسی سپاسگزاریم. از ویراستار محترم نشریه و همچنین از سرکار خانم صفورا شاکری که ویراستاری ادبی این نوشته را برعهده داشتند، قدردانی می‌کنیم. از سردبیر محترم و گروه دبیران نشریه علمی پژوهش‌های تاریخی نیز سپاسگزاریم.

دشت ارژن بنا شده است (پایگاه جامع اطلاع‌رسانی امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی، سازمان حج و اوقاف و امور خیریه) (شکل ۵).

به هر حال آنچه مسلم است، جای پاهای منتسب به معصومان^(ع) و امامزادگان با هدف‌های مختلف ایجاد شده‌اند. هدف‌هایی همچون:

الف. نشانه‌گذاری حضور فرد مهمی در آن مکان؛
ب. افزایش دادن قداست و اهمیت یک مکان با نصب جای پا؛
ج. ایجاد مکانی معین برای انجام امور خاص مانند قضاوت و داوری؛
د. ارتقاء جایگاه پدیده‌های خاص و عمومی مانند چشمه‌ها و قنات‌ها تا حد جایگاه اعتقادی و باور دینی مردم.

هدف آخر شاید مهم‌ترین انگیزه در ساخت قدمگاه‌ها در ایران باشد؛ چون ایران در کمربند بیابانی نیمکره شمالی واقع است و وجود آب در این سرزمین، حرف نخست آبادانی را می‌زند. بنابراین شاید این گفته درست باشد که در دوره پیش از اسلام با پیروی از آیین مهرپرستی، با ایجاد پرستشگاه در کنار منابع آبی، توجه ویژه به خدای آب موضوعیت داشته است. در دوره اسلامی نیز، علاوه بر اعمال و مناسک عبادی و اظهار علاقه به معصومان^(ع) و همچنین تقدیس اولیاء الهی، ایجاد قدمگاه در کنار منابع آبی برای پیروی کردن و زنده‌نگهداشتن آیین‌های پیشین و در راستای همگانی‌کردن و احترام‌گذاشتن به آب و به‌سان منش پیش از اسلام بوده است.

نتیجه

با داده‌ها و اطلاعات موضوع بحث در این جستار، بیان نتایج زیر امکان‌پذیر است:

الف. ردپاهای طبیعی انسان روی رسوبات نرم ایجاد می‌شود. این رسوب به‌همراه ردپای موجود در سطح بالایی آن و در طی زمان زمین‌شناسی، به سنگ رسوبی دارای ردپا تبدیل می‌شود؛ بنابراین جای

پی‌نوشت

۱. کواترنری (Quaternary) آخرین دوره (system) از دوران سنزویک است و حدود دو و نیم میلیون سال پیش تا حال حاضر را در بر می‌گیرد.
۲. ایکنولوژی از دو واژه ایکنوس (یونانی ichnos) به معنی اثر و ردپا و دانش و شناخت (لاتین logos) ترکیب یافته است.
۳. کرتاسه سومین و آخرین دوره (system) از دوران مزوزویک است و خود به دو دوره پیشین و پسین تقسیم می‌شود.
۴. کرتاسه پسین به چند عصر (Age) تقسیم می‌شود و تورونین دومین عصر این دور است.

کتابنامه

الف. کتاب

۱. ابن بطوطه، رحله، ج ۱: ۳۷۴.
۲. ابن جبیر، محمدبن احمد، رحله، ص ۵۵.
۳. ابن طاووس، غیاث‌الدین عبدالکریم بن احمد، رحله القری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام فی نجف، قم: منشورات الرضی.
۴. ازرقی، ابی الولید محمدبن عبدالله بن احمد (۱۴۰۳)، اخبار مکه و ما جاء فیها من الآثار، بی‌جا: بی‌نا.
۵. اقتداری، احمد (۱۳۵۳)، دیار شهریاران، فصل سوم آثار و بناهای تاریخی شوشتر، تهران: انجمن آثار ملی.
۶. بلاغی، عبدالحجت (۱۳۶۹)، تاریخ نایین مدینه // العرفا، تهران: مظاهری (چاپخانه).
۷. حمیدی، جعفر (۱۳۸۱)، تاریخ اورشلیم، تهران: امیرکبیر.
۸. حمیدی، جعفر (۱۳۸۱)، تاریخ اورشلیم، تهران: امیرکبیر.
۹. خامه‌یار، احمد (۱۳۹۳)، آثار پیامبر (ص) و زیارتگاه‌های اهل بیت (ع) در سوریه، تهران: سازمان حج و زیارت.

۱۰. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، لغت‌نامه دهخدا، زیر نظر محمد معین و سیدجعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
 ۱۱. پورلطیفی، علی (۱۳۷۸)، نقشه زمین‌شناسی چهارگوش طرقله، تهران: سازمان زمین‌شناسی و اکتشافات معدنی.
 ۱۲. سعدبن عبدالله اشعری (۱۳۶۰)، المقالات و الفرق، مصحح محمدجواد مشکور، تهران: علمی و فرهنگی.
 ۱۳. شیخ صدوق، عیون اخبارالرضا، قرن چهارم ق.
 ۱۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۴)، تفسیر المیزان، ترجمه سیدمحمدباقر موسوی همدانی، ج ۳، چ ۵، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
 ۱۵. عباسی، نصرالله (۱۳۹۹)، اثر فسیل، مفاهیم و کاربردها، زنجان: دانشگاه زنجان.
 ۱۶. عرفان‌منش، جلیل (۱۳۸۲)، جغرافیای تاریخی هجرت امام رضا (ع) از مدینه تا مرو، مشهد: آستان قدس رضوی.
 ۱۷. کردی مکی، محمدطاهر (۱۳۸۵)، التاریخ القویم لمکه و بیت‌الله‌الکریم، مکه: دار خضر.
 ۱۸. محمدخانی، حسین، علی اوجبی و اکبر ثقفیان (۱۳۹۳)، نیشابور و تفسیر غرائب‌القرآن، تهران: خانه کتاب ایران.
 ۱۹. مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی (۱۳۶۷)، دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱، تهران.
 ۲۰. هرتسفلد، ارنست (۱۳۵۴)، تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی، ترجمه علی‌اضغر حکمت، تهران: انجمن آثار ملی.
- #### ب. مقاله
۲۱. افشار، ایرج (۱۳۴۷)، گشتی در خاک یزد، یغما، ش ۲۳۹، ص ۲۶۵ تا ۲۷۴.

نقش مقام ابراهیم در نماز طواف، میقات حج، س ۲۴، ش ۹۶، ص ۴ تا ۸۶.

۳۴. کرمی‌نیا، محمد (۱۳۹۷)، مبانی دینی تعامل عالمان شیعی با پادشاهان صفوی، بلاغ مبین، ش ۵۵ و ۵۴، ص ۲۹۰ تا ۲۵۳.

۳۵. کریمی، امیرحسین (۱۳۹۱)، بازخوانی اسناد تاریخی پیرامون سردر نظام‌الملکی ابرقوه، نشریه پژوهش هنر، س ۲، ش ۴، ص ۵۹ تا ۵۹.

۳۶. نوبان، مهرالزمان (۱۳۸۰)، چشمه‌ها، قدمگاه‌ها و درختان نظرکرده، کتاب ماه هنر، ش ۳۱ و ۳۲، ص ۷۸ و ۷۹.

۳۷. مجیدی خامنه، فریده (۱۳۷۹)، علی در باورهای عامیانه، گلستان قرآن، ویژه‌نامه امام‌علی، (ع) ش ۲، ص ۴۳ تا ۴۵.

۳۸. مسعودی اصل، بهزاد، احمدعلی فرزین، شهره جوادی و ناصر براتی (۱۳۹۷)، مبانی معماری امامزادگان در ایران، باغ نظر، س ۱۵، ش ۶۴، ص ۱۴ تا ۱۴.

۳۹. ورجاوند، پرویز (۱۳۵۱)، نیایشگاه مهری یا امامزاده معصوم ورجووی، بررسی‌های تاریخی، س ۷، ش ۵، ص ۸۹ تا ۱۰۰.

ج. لاتین

40. Baucon, A., Bordy, E., Brustur, T., Buatois, L. A., Cunningham, T., De, C., Duffin, C., Felletti, F., Gaillard, C., and B. Hu, (2012), A history of ideas in ichnology. In . *Developments in Sedimentology*, ed. 3-43. Elsevier.

41. Bennett, M. R., S. A. Morse, (2014), *Human Footprints: Fossilised Locomotion?* Heidelberg Springer.

42. Donaldson, D. M, (1933), *The Shi'it Religion a History of Islam In Persia And Irak*, Luzac Company.

۲۲. ایزدی، حسین (۱۳۹۱)، شاهان صفوی و زیارت، *شعیه‌شناسی*، س ۱۰، ش ۳۹، ص ۱۳۱ تا ۱۵۲.

۲۳. پیشوایی، مهدی و حسین گودرزی (۱۳۷۳)، مقام ابراهیم و سیرتاریخی آن، میقات حج، س ۲، ش ۷، ص ۵۸ تا ۶۶.

۲۴. جعفری دهکردی، ناهید و سیده مریم ایزدی دهکردی (۱۳۹۸)، نماد و نمون قدمگاه در تاریخ شرق، با تأکید بر نگاره قدمگاه فالنامه تهماسبی، نشریه هنرهای زیبا - هنرهای تجسمی، س ۲۴، ش ۲، ص ۶۹ تا ۸۰.

۲۵. جوادی، شهره (۱۳۸۶)، اماکن مقدس در ارتباط با طبیعت (آب، درخت، کوه)، باغ نظر، ش ۶، ص ۱۲ تا ۲۲.

۲۶. حیدری، احمد (۱۳۸۳)، قدمگاه، گور، نیایشگاه صخره‌ای از دوره هخامنشی، اثر، ش ۳۶ تا ۳۷، ص ۱۷۵ تا ۱۸۹.

۲۷. خان‌محمدی، کریم و معصومه مؤذن (۱۳۹۴)، انسان‌شناسی قدمگاه (مطالعه موردی بیت‌النور)، فصلنامه فرهنگ رضوی، ش ۱۱، ص ۳۸ تا ۳۸.

۲۸. زمانی محبوب، حبیب (۱۳۸۷)، تعامل دین و حکومت، تاریخ پژوهان، ش ۱۴، ص ۴۳ تا ۷۰.

۲۹. سعیدی‌زاده، رسول (۱۳۹۱)، قدمگاه‌های منسوب به امام‌رضا علیه‌السلام در ایران، وقف میراث جاویدان، ش ۷۹ و ۸۰، ص ۲۱۷ تا ۲۴۶.

۳۰. سیاه‌پوش، محمدتقی (۱۳۵۳)، جای پا، یغما، ش ۳۱۵، ص ۵۴۲ تا ۵۴۶.

۳۱. علم‌الهدی، هدی (۱۳۸۲)، آب در معماری ایرانی، کتاب ماه هنر، ش ۵۷ و ۵۸، ص ۸۴ تا ۹۱.

۳۲. علی‌پور، مرضیه (۱۳۹۳)، نگاره قدمگاه، جلوه‌ای از مضامین رضوی، آستان هنر، ش ۱۰، ص ۴۶ تا ۵۲.

۳۳. عندلویی، رضا و مهدی درگاهی (۱۳۹۵)،

Study and typological comparison of petroglyphs in the Marzbanik valley, Baluchestan, Iran. *Time and Mind*, 6:331-349.

51. Naqshbandi, M.M.B, (2014), The Blessed Footprint and Sacred Nalayn The Blessed Sandals of Prophet Muhammad, *The World Islamic Mission, European Region*, 786, 1-33.

52. Ozansoy, F, (1969), "Pleistocene fossil human footprints in Turkey", *Maden Tetkik ve Arama Dergisi*, 72,144-152.

53. Pfaffenberger, B, (1983), "Serious pilgrims and frivolous tourists the chimera of tourism in the pilgrimages of Sri Lanka", *Annals of Tourism Research*, 10, 57-74.

54. Smith, H.G, (1904), "Persian dualism", *The American Journal of Theology*, 8(3):487-501.

55. Schum, S, (2004), "High Place: symbolism and monumentality on Mount Moriah, Jerusalem", *Antiquity*, 78: 647-660.

56. Veress, M, (2016), *Covered Karsts*, Springer, Berlin.

57. Xing, L., Mayor, A., Chen, Y., Harris, J. D.and M. E., Burns, (2011), "The folklore of dinosaur trackways in China: Impact on Paleontology" *Ichnos: An International Journal of Plant & Animal*, 18, 213-220.

د. سایت

۵۸. پایگاه جامع اطلاع‌رسانی امامزادگان و بقاع متبرکه ایران اسلامی، سازمان حج و اوقاف و امور خیریه (<http://www.emamzadegan.ir>)

43. Ellenberger, P., Mossman, D. J., Mossman, A. D.and Lockley, M. G, (2005), Bushmen cave paintings of ornithopod dinosaurs: Paleolithic trackers interpret Early Jurassic footprints. *Ichnos*, 12:223-226.

44. Frumkin, A, (2013), Cave and Karst hydrogeology of Jureaelim, Israel. *16th International Congress of Speleology Proceeding, Karst and Caves in Carbonate Rocks, Salt and Gypsum*, 3, 60-65.

45. Issar, A.S, (1998), A Geologist Looks at the Stones of Jerusalem, *American Scientist*, 86(5), 408-409.

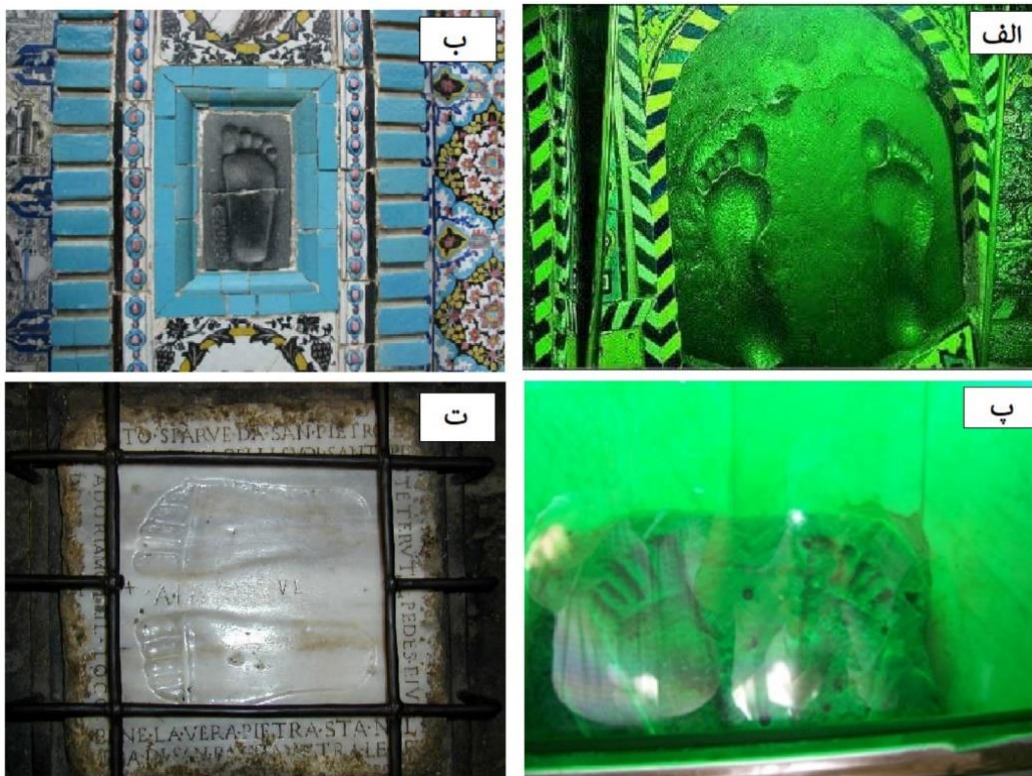
46. Jackson, A. V. W., 1899, "Ormazd, or the ancient Persian idea of god", *The Monist*, 9(2), 161-178.

47. Lockley, M., Novikov, V., Dos Santos, V. F., Nesson, L. A.and G., Forney, (1994), "Pegadas de mula": An explanation for the occurrence of Mesozoic traces that resemble mule tracks. *Ichnos: An International Journal of Plant & Animal*, 3, 125-133.

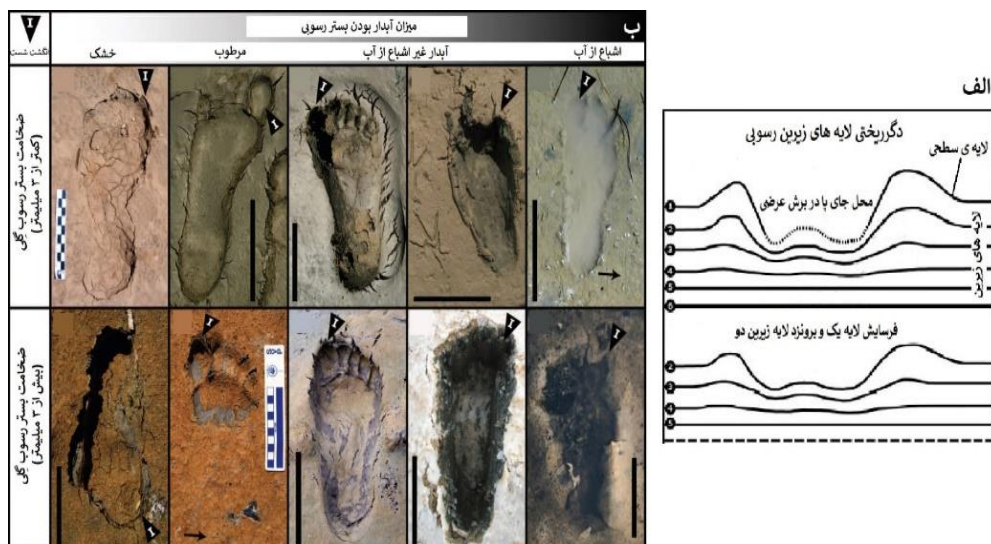
48. Malandra, W. W, (1983), *An Introduction to Ancient Iranian Religion Readings from the Avesta and Achaemenid Inscriptions*, University of Minnesota Press.

49. Marty, D., Strasser, A., and C.A. Meyer, (2009), Formation and taphonomy of human footprints in microbial . Mats of present-day tidal-flat environments: implications for the study of fossil footprints, *Ichnos: An International Journal of Plant & Animal*, 16, 127-142.

50. Moradi, H., Dadian, H. S., Soltani, M., Rahman, N. H. S. N. A.and Chang, B, (2013),

شکل ۱. نمونه‌هایی از ردپاهای مقدس: الف جای پای امام‌رضا^(ع) در قدمگاه نیشاپور؛ ب. جای پای امام‌رضا^(ع) در تکیه معاون‌الملک کرمانشاه؛ ج. جای پای شیخ‌الاحمد‌البدای، طنطا در مصر؛ د. جای پای حضرت مسیح^(ع) کلیسای Domine Quo Vadis رم (تصاویر بدون مقیاس‌اند و از منبع اینترنتی www.google.com جمع‌آوری شده‌اند.

شکل ۲. حفظ‌شدگی‌های مختلف ردپای انسان در رسوبات: الف. دگرریختی لایه‌های زیرین در اثر فشار پا روی رسوب؛ ب. حالت‌های مختلف ردپا در برابر تغییرات میزان رطوبت و ضخامت رسوب (نقل از Marty et al., 2009، با اندکی تغییرات).

شکل ۳. فسیل ردپای دایناسورها که مقدس پنداشته شده‌اند: الف. ردپای دایناسور سورپود که در اثر فرسایش شبیه ردپای انسان شده است. پیکان جهت حرکت جانور را نشان می‌دهد و رد جلو اثر دست، رد بزرگ‌تر اثر پای دایناسور است. بوداییان تبت آن را مقدس می‌دانند و آن را جای پای خدایان یا پادشاهان اسطوره‌ای می‌پندارند (Xing et al, 2011)؛ ب. ردپای دایناسور ژوراسیک در دامنه ساحلی (پیکان) که آن را به ردپای قاطر حضرت مریم^(ع) نسبت داده و در کاشی‌کاری کلیسایی در پرتغال نمایش داده‌اند (پیکان) (Lockley et al, 1994).

شکل ۴. مسیرهای احتمالی هجرت امام‌رضا^(ع) از مدینه تا مرو (نقل از: <https://fa.wikipedia.org/>).

شکل ۵. نمونه‌ای از قدمگاه‌ها در ایران: قدمگاه سلمان و علی در میانه راه شیراز به کازرون که در کنار آبشار دشت ارژن بنا شده است (عکس‌ها از نگارنده، ن. ع.).